

Հայկական հեղինակներ

Սարգսյան Հ. Գր. — Միջինարայ Գողթի	
Խրատը ոգեշահք	481
Հաղուհի Հ. Վ. — Ներդաշնակներ աշ-	
խարհաբարը	516
Արտաշատի Արքեպ. — Պատմություն	
Հալեպի քահանայից	537
*** Հայ Զեռագիրներու պանդխտություն	
նր Եւրոպայի մէջ	554

Հնախոսական

Ս. Սիրոյիս կամ Երեւիս. — Ուխտա-	
գնացություն ի Ս. տեղիս. (Թրգ. Հ. Ե. Փ.)	491

Գրական

Երեւանի Հ. Ս. — Վահան Թէքէեան	
(գրական 40ամեայ յոբելեանին առիթով) .	497
— Լէօ	513
Ահմեդեան Մկրտիչ. — Իմ տօնախմբու-	
թեան երեկոյ ներկայ բարեկամաց կատակ	
յանպատրաստից	535
Յովհաննէսեան Հ. Վ. — Աղօթե՛ք, եղ-	
բայր	536

Կրթական

Թումանյան Հ. Թադէոս. — Քրիստոնէա-	
կան դաստիարակությունը արդիական ըմ-	
բռնություններու հանդէպ	530

Թատրոն

Երեւանի Արամ. — Ռուսահայ թատրո-	
նի պատմությունը	544

Հայկական մամուլ

Փ. Հ. Ե. — Հանդէս հանդիսից	555
--------------------------------------	-----

Այլընտրանք

Խմբ. — Դատապարտուած յօդուածի	
մ'առթիւ	493
Մասիս. — Գրական յուշ-երեկոյ Հ. Ար-	
սէն Վազիկեանի յիշատակին	552
Խմբ. — Հանգիստ հոգւոյ Հ. Յակոբ Վ.ի	
Տիրոյեան	560

Académie Arménienne

Sarkissian P. G. — Sermons de Me-	
khithar Gosh	481
Hatsouni P. V. — Harmoniser l'Ash-	
khahabab (l'Arménien Moderne)	516
Mgr. Ardevast. — Histoire des prê-	
tres d'Alep	537
*** Des manuscrits Arméniens émi-	
grés en Europe	554

Archéologie chrétienne

S. Silvia ou Aeteria — Peregrinatio	
ad loca sancta (trad. par. P. P. E.)	491

Litterature

Erémian P. S. — Vahan Tékéian	497
— Leo.	513
Adjémian Meguerditch. — Une plai-	
santerie dans le jour de mon onomastique	
(improvisé)	535
Hovhannessian P. V. — Prions, mon	
frère !	536

Pédagogie

Tomadjan P. T. — La Pédagogie	
chrétienne d'après la mentalité moderne	530

Théâtre

Erémian Aram. — Histoire du thé-	
âtre des Arméniens en Russie	544

Presse Arménienne

P. P. E. — Revue des Revues.	555
--------------------------------------	-----

Divers

Réd. — A propos d'un article désa-	
prouvé	493
Massis. — Soirée littéraire à la mé-	
moire du P. Arsène Ghazikian	552
Réd. — † P. Jacques Tiroyan	560

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԳԻՏԱԿԱՆ — ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

1843-1933

ՀԱՏ. ՂԱ ՌՅԶԲ-ՌՅԶԳ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

ՄԻԽԹԱՐԱՅ ԳՈՇԻ ԽՐԱՏՔ ՈԳԵՇԱՀՔ¹

Երեւիս ճառեր են, երեքն ալ քահանայա-
կան վիճակին ի պատիւ և անոր կատարե-
լութեան ի նպաստ: Հրատարակութեան
Արիթմ. — Տեսայ որ կրօնական հար-
ցերը՝ ալ լրագրութեան օրուան նիւթ
գարձած են: Ամէն ոք այլեւս ինքզինքն
աստուածաբան և իմաստասէր կը զգայ.
որով՝ ամէն խնդիր իրեն համար մերկա-
պարանոց: Դիտելով Ազգիս մէջ կրօնքի
պաշտպանութեան անբաւականութիւնը, և
չար մշակներու, բողոքականութեան յա-
ճախութիւնը, նկատելով մանաւանդ ասոր
ջատագով զրքերու ապիրատ ոճն և ըս-
կըզբունքները, ճշմարտութեան և Ազգիս
մշտախարոյկ կրկնակի սիրով բոցատոյնը,
խրախուսուեցայ Միս. Գողթի սոյն գրութիւնն
ի լոյս ընծայել, իբր նմոյշ մը Հայաստա-
նեայց եկեղեցւոյ և մեր Ս. Հարց ուղղա-
փառ և անստգիւտ վարդապետութեան:

Եկեղեցական անձանց խնդրանքը զրաձ
է զասոնք հեղինակը, սակայն իրենց
սփռած լոյսը հասարակաց է: Թող կարգայ
զասոնք Հայ եկեղեցականը, Հայ գիտունն
ու ուսմիկը, կարգայ մանաւանդ Հայ զգօ-
նամիտ պատանին, և իւրաքանչիւր ոք իր
վիճակին համեմատ՝ օգտուի լուսաւորուի
ատենցմով: Մէկ մէկ գոհար, չքնաղ մար-
գարիտներ են ասոնք, զորս սիրով կը
նուիրեմ ի վայելումն Ազգիս:

ՉեմԱրիթմ. — Կը գտնուին Միսիթա-
րեան մատենադարանիս Թ, և, թիւ՝ 352
թղթեայ հին բոլորգիր և շատ լաւ պահ-
պանուած գրչագրին մէջ (27×18), էջ՝
628-659: Գաղափարուած է Թի դարու
վերջերը, Ս. Բարսղի, Եփրեմի և այլոց

1. Տես Սոփերք ԻԳ. և Բզմվ. Սեպտ. էջ 450.

մեկնութեանց հետ: Ուրիշ օրինակ մը չունինք ի վենետիկ, ուրիշ տեղ եւս հազուագիւտ են, որով կարելի չեղաւ բաղդատել:

ԺԱՄԱՆԱԿԸ. — Գրուած կը թուին Գանձակայ մեծ շարժին առթիւ (ՇՁԸ=1139) և անկից ոչ շատ հետո, Աղետին տալու օրութիւնն որոշակի ակնարկուած է սոյն հատուածիս մէջ. (տպ. էջ 24) «Վասն որոյ շարժումնք երկրի... սրբոց և անսրբոց յոլովից թաղեցան մարմինք ի սիրտ մտանելով երկրի խորոց, Զի հայիս սաստիւ՝ և դողայ: Սովք... սուր... յարձակումն թշնամեաց և գերուսն աշխարհաց»: Նոյն ոճն ու լեզուն գործածել է Մխիթար իր ժամանակագրութեան մէջ 1184ին. (տես Հայապատում, Բ. էջ 276-77), ուր աւելի ընդարձակ կը նկարագրէ իր հայրենիքին թշուառութիւնը: Դիպուածին տխուր պատկերն աւելի զգայուն ու կենդանի գոյներով ներկայացուած է ճառերու մէջ: Ասոնք ուրեմն ժամանակագրութեան երէց են, քանի որ արկածին յիշատակն աւելի թարմ է դեռ հեղինակի մտքին մէջ: Դարձեալ 1184ին կամ աւելի վերջ՝ չէր կարող գրած ըլլալ զասոնք, քանի որ 45-50 տարի վրայէն անցած էր արդէն: Գիտենք նաեւ, որ նոյն թուականին, Ստեփանոս Բ Աղուանից կաթողիկոսի, Զաքարէ և Իւանէ իշխանաց, Վախտանգայ Խաչենի իշխանին յանձնարարութեամբ՝ մեծամեծ գործառնութեանց ձեռք զարկած է: Բաց աստի՝ իր կառուցած զանազան վանքերու հոգարարձութիւնը՝ թոյլ չէր տար իրեն այնքան տարի վերջ նստիլ այսպիսի ճառեր յօրինել վաղուց անցած զացած դէպքի մը վրայ: Նոյնպէս, արդէն այս ձեռագրին մէջ օրինակուած ըլլալը՝ հնութեան ամենամեծ ապացոյց մ'է: Զեռագիրն օրինակուած է «Յառաջնորդութեան տեառն Բարսղի» 1173-93 շրջանին արդէն ծանօթ էին հանրութեան. թէ որ 1184էն վերջ զրուած ըլլային, այսչափ կարճ ժամանակին մէջ ինչպէս կրնային տարածուիլ և օրինակուելու արժանանալ: Ուստի ինձ

տրամաբանական կը թուի ասոնց գրութեան թուականը դնել 1140-1145 և ոչ աւելի ուշ:

ՆԱՐԱՅԱՏՈՒԹԻՒՆԸ, ոչ մէկ տարակոյս կը վերցնէ: Զայս կը հաւաստէ նախ ձեռագրին հնութիւնը, որ Մխ. Գոշին ժամանակակից է, և իւր դատաստանագրեցն հնագոյն: Վերջին ճառին մէջ ունի քանի մը սխալ ձեւեր, որ կրնային կասկածիլ տալ: Այսպէս են էջ (տպ. 76) «նշխարով», «ամանով», «գինով», «հասան», և 78 «կարգով». որոնք աւելի օրինակողին վերագրելի են կարծեմ քան հեղինակին: Նոյնպէս վերջին մասերուն մէջ գրուած պատիժներու եւ ապաշխարութեան շատ մանրամասն ու ճիշդ ցանկը, զոր կարելի է զանց ընել: Բայց յիշելով թէ հեղինակը հայ կանոնագրքի առաջին գրիչ և հաւաքողն եղած է, այս ալ կը պարզուի: Ժամանակին հոգեբանութիւնն ալ այսպէս կը պահանջէ:

* *

ԼԵՁՈՒՆ, արծաթի կոչուած դարուն է: Սահուն ու դիւրին, գերձ անսովոր բարդութիւններէ: Քանի մը քերականական և ուղղագրական անհարթ ու սխալ ձեւեր՝ հարկ եղաւ բարեփոխել, զորս անհ կարգաւ կը նշանակեմ:

ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ. — Օ գիրը գոյութիւն չունի զրչագրիս մէջ. ատոր տեղ միշտ առ: Իսկ ի՞նչ երկբարբառին փոխան՝ սովորաբար միայն «ունի» յունական Սի համազօր. այդ եւս հնութեան ուրիշ փաստ: Հայերէն կանոնաւոր ձեւի վերածեցի: Էջ 3 (տպ.) ունի «Նմանապէս և ընտիր». շաղկապին վրայ ջնջման նշան կայ, ուստի թողուցինք: Նոյն էջին մէջ կը գրէ «սգալեաց». փոխեցի «զգալեաց», որպէս զի սղգալեաց հետ չչփոթուի: Հոս դարձեալ սկիզբը զրւած է «վասն ի չեւ խորհեցող», զոր յետոյ փոխած է «վանի և խոնկող». այսպէս ուղղեցինք: Էջ 4, 23 և այլուր, յաւէտ կը գրէ «զուի». ստուգաբանական սկզբունքով և հայ լեզուի բոլոր գրողներուն հետեւելով՝ գրինք գոյք: Նոյն 4 էջով

ունի Հեփթայ. ուղղեցի Յեփթայ, իմա՝ Յեփթայայ: Էջ 7. «Գառը», ուղղեցինք զառնը: Էջ 10. «Ոչ արարեր նման քում»... Նուն որոշ չի տեսնուիր. ուղղ. ըստ իմաստին: Նոյն էջին մէջ և ուրիշ տեղեր ունի «Խարայեղի», «այդ» են. զորս ուղղ. լինով: Դարձեալ, գրուած է հոս «ճըշմարիդ և կատարելագունիդ». ուղղեցի «ճշմարտիդ»: Էջ 13. «զնախագաղափարիդ». դ գրին վրայ ջնջման նշան կայ: Զնջեցի: Նոյնպէս «յալս իջեալ կամ խորհրդոց» գրուած է. միջի երեք գրերը քիչ մ'աղօտ են: Տրամաբանական թուեցաւ մեզ թողուլ զանոնք, եւ ըստ իմաստին կարդալ «յալս իջեալ կամ խորոց»: Էջ 14 «կեցայց», իմա՝ կեցից. չփոխեցինք: Էջ 15 և այլուր «բարոյն», ուղղ. բարոյն: Էջ 19 կայ «զինուած անհիմն». ուղղ. ըստ իմաստին՝ «չինուած անհիմն»: Էջ 20 «Ամա անջրտի». ուղղ. անջրտի: Էջ 25, 30 և այլուր «ոչ կղեայ». սոսկորաբար կ'ըսուի և կը գրուի ամփոփ ձեւով՝ կղէ: Սակայն սխալ չէ. միւսին նախնական ձեւն է: Այնքան օրինաւոր է, որ՝ արդէն յոգնական թուով կ'ըսեն «ևդաք կամ կղեաք»: Աշխարհաբարին մէջն ալ սոյն պարզ ձեւը մնացել է, «եղայ, — ար, — աւ»: Անփոփոխ պահեցինք: Էջ 22 «Զգերեալն երբեմն լայ զԽարայէլ». ուղղ. «լայր»: Անցեալ բանի մը վրայ է խօսքը. ուրեմն փախած վրիպակ մ'է: Էջ 25 «աննիւազ». ուղղ. աննիւազ. Յետոյ՝ «զերեալ յինէն դարձեալ». ուղղ. դարձադար: Էջ 27 «Արեգակդ ծագեցես». ուղղ. Արեգակդ: Էջ 28 «փայլեցես զոգիս նոցա». իմա՝ փայլեցաւ. չփոխեցինք: Նոյն էջին մէջ «Զքո շնորհդ». դ գրին վրայ ջնջման նշան կայ, որով թողուցինք: Էջ 29 ունի «Յեղուն յիս», իմա՝ ի հեղուն յիս: Ասկից և գուր բառին սխալագրութեան կը հետեւի թէ ձգ դարէն ի վեր արդէն նուրբ գրերուն հնչումը թաւերուն հետ կը շփոթուէր նոյնիսկ գրագէտներու բերնին մէջ, Հոս օրինակողը կարծեմ է հեղուլ յ գրով կ'ըլլայ. որով հարկ չէ զգացած ի նախդիրը դնել. ինչպէս շատ

անգամ կը գրեն «յիշատակի սրբոց մարտիրոսաց», փոխանակ ի յիշատակի: Միւս բառին մէջ ալ փիւրը՝ բենին հետ շփոթել է, նոյն ձայնով հնչել է: Տաճկահայ եւ ռուսահայ հնչման հարցին կը վերաբերի այդ: Նոյնպէս էջ 29 «Աչալըչութիւն», ուղղ. աչալըչութիւն: Համեմատէ վերի տողերու դիտողութիւնը: Էջ 32, տողագարձէ մը վերջ ունի ցոռ — ցուցի. առաջին ցոռ թողուցինք: Էջ 41 «օրստօրէ». ուղղ. օր ըստ օրէ: Էջ 43 «Առ մանկունակ», վերջին նուրբ վրայ ջնջման նշան կայ. թողուցինք: Էջ 44 «ի գրախօսս մի՛ յարիցես». ուղղ. յարիցիս: Էջ 45 «բաւսասիրութիւն», կը նշանակէ ինքնիրմով բաւականանալ, հպարտ: Հայկազեանի և Առձեռնի մէջ չկայ: Էջ 46, 48 ունի «քոց». ուղղ. քոյոց: Էջ 49 «մեծարայ». ուղղ. մեծարեալ: Էջ 51 «Ողորմութեամբ առնել. և տրամութեան». առնել բառին վրայ ջնջման նշան կայ, ուստի ըստ իմաստին թողինք: Էջ 52 «Առաքինութիւն հասանել». ուղղ. յառաքինութիւն: Էջ 56 «Արքարութեան». ուղղ. արքայութեան: Էջ 64 «Միայնոյ». ուղղ. միայնոյ: Էջ 67 «հարմարիմք». ուղղ. յարմարիմք: (Յիշուի վերի դիտողութիւնս հնչման նկատմամբ): Էջ 66 «զանցանս». ուղղ. զյանցանս: Էջ 70 «Յորժամ հանդերձեցիս». ուղղ. հանդերձեցիս: Էջ 75 «չորս կանոն». այս երկու բառերը ձեռագրի լուսանցեցն են: Էջ 77 «Էւ երեք». շաղկապին միայն եջ գիրը կայ: Բովանդակեցինք: Էջ 79 «Զերիս մասն». թերեւս առն կամ տառն, ինչպէս քիչ մը ստորեւ կայ: Զփոխեցինք: Նոյնպէս, «թէ օթի ջրով», իմա՝ օթեանի, իջեանի: Էջ 80 «աւամ մի». առաջին այբն ի բաց թողուցինք, որ մի ըսել է, վրիպած և կրկնութիւն էր: Նոյնպէս, «ժամանակն կարճել». ուղղ. զժամանակն: Թէպէտ և հոս քիչ մը ռամիկ լեզուով գրուած է, որով կարելի էր առանց զնախդրին եւս թողուլ:

Ոճն ընտիր է: Քաջ հայկարան է և արուեստագործ: Հանդիսաւոր կամ վսեմ շարադրութեան կը ձգտի: Այս բոլոր յատ-

կութիւնները մասնաւոր կերպով Առաջին ճառին մէջ զգալի են: Ս. Հարց խորհրդաւոր և աստուածարեալ ոճ մ'ունի, ուր բանաստեղծական խանդն ու ճաշակն ալ չեն պակսիր: Այնքան շնորհ, այնպիսի օծում և ոգի կը փայլի սոյն գրութեանց մէջ, որ՝ մարդս կը դիւթուի, կը ձգուի, կը տարուի իրենց գեղեցկութենէն: Կարգացողն՝ իր վիճակին ուղղութեան և հոգւոյն փրկութեան կարեւոր սնունդն ու միջոցները կը գտնէ հոն: Սիրտը՝ անոյշ զիղջ մը կը զգայ, և այդ «բազմահոգ միտքը հակող յարկէն» վեր կը բարձրանայ, կը սփոփի: Զուտ կրօնական ճառեր են, եւ իրենց այդ ծրագրէն երբեք չեն շեղիր: Օրուանս «կրօնագիտութիւն» կոչուածներէն որքան տարբերութիւն: Արդի «Քրիստոնէական»ի մը մէջ, Հայ ընթերցողը, տեսակ մը հայրենասիրութեան եւ պատմութեան, կոյտ մը անպէտ բացատրութեանց և պատիպատ արդարացուցմանց անել բաւի՞ր մը մէջ ինկած՝ կը շուարի, ընելիքը չի գիտեր:

Երբեմն նախադասութեան իմաստը՝ արուեստակեալ շարադրութեան գոհ կ'երթայ: Դիւրութեան համար քանի մը կէտերու

ԼՈՒԾՈՒԾԸ կամ լուսաբանութիւնը պիտի դնեմ, զանոնք քիչ մը պարզած ու հասկանալի դարձուցած ըլլալու յուսով:

Այսպէս, էջ 2 կը գրէ. «Եւ զի նախաշաւիղ հանուրն են եղեալ իսկզբանց այսմիկ զարմանազան իրի»: որ է՝ Եւ զի ի սկզբանէ հանուրն (ամենայն ինչ) եղեալ են նախաշաւիղ զարմանազան իրիս այսմիկ:

Նոյնպէս «Երկրորդ զհաւանողն ցուցեր հայր քում բանի»: այսինքն՝ Զհաւանողն բանի քում՝ ցուցեր երկրորդ հայր քեզ լինել: Կ'ակնարկէ թերեւս Յիսուսի այն խօսքին «Որ առնէ զկամս Աստուծոյ՝ նա է իմ եղբայր և քոյր և մայր» (Մարկ. Գ, 35): Հեղինակը քահանայից համար գրած է, իրենց ուղղած է իր խօսքը. ուրով տգեղ պիտի հնչէր այդ մարդու մը ըսել՝ դուն մայր ես:

Դարձեալ, էջ 12 ունի. «Զի և ոչ քահանայապետն իւրոցն մատչի թարց, այս

է՝ սրբանորոգ անձամբ»: Ըսել է անշուշտ, Զի և ոչ քահանայապետն մատչի առանց պատարագացն որ վասն մեղաց անձին իւրոյ, այս է սրբեալ և նորոգեալ: Ակնարկած կը թուի Երբ. Թ, 7:

Դեռ աւելի մութ է յաջորդը, էջ 13. «Զիարդ բազմաց, որ ոչ ինձ միայնոյ, ունայն ես, ո՞ յիմմէ առցէ ի լումանէ»: Թերեւս ըսել կ'ուզէ. «Ես որ ունայնս եմ, զիարդ՝ ոչ միայն ինձ (այլ և) բազմաց (եղէց լուսատու)». ո՞ յիմմէ առցէ ի լումանէ:

Ոչ նուազ խրթին է և այս, էջ 15. «Զի հաւատ, աւետարան, ուսումն և կրից մատնչին, և դարձումն խոցողին, և զըղջումն խաչողաց՝ թէ ոչ ամենեցուն»: Դժուար է ասոր իմաստը գուշակել: Նախորդներով ինքզինքը խաչահանուներէն, խոցողէն, մատնիչէն, հեթանոս ու Հրեաներէն ալ վատթարագոյն կը դնէ: Կարծեմ ուրեմն առեղծուածին մօտաւոր լուծումն այս է. Տեսանեմ հաւատովը՝ օգտեալ ըզՀրեայս, աւետարանաւ՝ զհեթանոսս լուսաւորեալ. քաջ գիտեմ և զկիրս մատնչին և զխոցողին դարձ, գիտեմ և ի խաչողաց իսկ ի գեղջ եկեալս՝ թէ և ոչ ամենեցեան: Այնքան մեծամեղներու օրինակաւ, թէպէտ և ինքն ալ կը յուսայ փրկուիլ, սակայն իր այս յոյսը զինքը վախի մէջ կը ձգէ, որ՝ առանց յանձնապատասխանութեան, աշխատի՝ թերեւս անոնց նման փրկութեան արժանանայ: Նախադասութեան լռելեայն իմացուելիք մասերը՝ պէտք է յարմար կերպով լրացնել, որով իմաստ մը կ'ուսենայ:

Ահա ուրիշ մը ոչ այնքան դիւրին, էջ 17, ունի «Անհնարինք, երկրորդ, զինի՝ են Աստուծոյ հնարաւորք, մարդկան. թէպէտ և նուազ»: Կիտաղրութիւնը ես կարգեր եմ: Իմաստը հաւանաբար այս է. Ապա դարձեալ, որ անհնարինքն են մարդկան՝ հնարաւորք են Աստուծոյ. թէպէտ և նուազ: Այդ վերջինն ալ «թէպէտ և նուազ» Աստուծոյ կատարելութեան կ'երթայ մարդկան անհատութեան և կամ մեղքի պատճառաւ, որ Աստուծոյ կարո-

ղութեան տեսակ մը չափ և սահման կը դնէ, ինքզինքն իր բարիքներէն զրկելով: «Ոչ արար անդ, կ'ըսէ Աւետարանը Յիսուսի համար, զօրութիւնս բազումս վասն անհաւատութեան նոցա» (Մտթ. ԺԳ, 57-58). հոս ալ նոյն իմաստն է:

Կատարեալ հանելուկ մ'է նաեւ այս. (էջ 48) «Ծէ և Գէ և Նգ՝ բնաւ մի՛ ումեք ասիցես, զի մեծ պատուէր է ի Գրոց վասն այդոցիկ»: Միայն Նգ, կարելի է ենթադրել թէ նշանակէ. իսկ միւս երկուքն ինչ են:

Ճառերուս ոճն ու լեզուն, և բոլոր արտաքին արժէքը կշռելէն վերջ, անցնինք հիմակ անոնց ներքին քննութեան, վայրկեան մը անոնց հոգւոյն մէջ թափանցենք և զմայլելով դիտենք անոնց մէջ ծածկուած գանձը, կարեւորագոյն տարրը՝ լուսաւոր

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ըստ իւրաքանչիւր զլիտց: Երբեակ ճառերն իրենց հոգեշունչ կատարելութեամբ Միս. Գոշի ժամանակակից Լատին Ս. Վարդապետաց, Բեռնարդոսի, Անսելմոսի և Բոնաւենտուրայի նման երկերէն վար չեն մնար: Առաջին ճառը յատկապէս քահանայական վեհ աստիճանին նուիրուած է: Իբր գրական և ջատագովական գործ, իր վարդապետութեանց զանազանութեամբ և ամէն բանով՝ միւսները կը գերազանցէ: Միւս երկուքն իրենց նիւթին մէջ սահմանափակուած են: Առաջինով՝ հեղինակը կը կանգնի իբր ներկայացուցիչ և պաշտպան, իբր արծաթ բերան և քաղցր արձագանգ մեր Ս. Հարց ուղղափառ դաւանանքին: Մեր կրօնքին զանազան հարցերուն շուրջ շատ հետաքրքրական տողեր ունի, որով մեզ եւս ուշագրաւ: Աւելի ցայտուն կէտերը պիտի պարզեմ հոս ի գիտութիւն մեր ազգայնոց:

ՔԱՆԱՅԱՅՆ, իբր այլ ոմն Քրիստոս (էջ 7) «Աստուած յԱստուծոյ» մ'է. «Կելոյ պատճառ է կենդանեաց» հոգեւոր կեանքին մէջ: Հետեւաբար, մարդկութիւնը՝ առանց անոր՝ մեղաց ծանրութեան ներքեւ ընկճուած, անշունչ անկենդան դիակ մ'է: «Հանապազօր զհուրդ կրէ, Աս-

տուած». «Յերկրի կապէ և յերկինս արձակէ. յերկինս փակէ, և յերկրի ընդարձակէ. նմանեալ հիմնողիդ երկրի և արարողիդ զերկինս խորհրդով»: Քահանայական իշխանութեան վսեմութիւնը, ասկից լաւ կարելի չէր պանծացնել: Զօրավար մ'է քահանան, և Աստուծոյ ժողովրդեան առաջնորդ ու ռահվիրայ. որով կը գոչէ հեղինակը՝ (էջ 27) «Ընդ անկեալ զօրավարիս՝ զօրականացն նպաստ լիցիս, թաւաւոր բարձրեալ»: Նա (էջ 8) «Զհոգին առնէ երկինս ի բնակիլն քեզ փառօք, և զմարմին՝ երկիր»: իր կապելու և արձակելու զօրութեամբ, որով հոգին արդարեւ մաքուր տաճար մը կը դառնայ Աստուծոյ բնակութեան վայելուչ: Բայց (էջ 71) «Որ ըստ բնան անցանէ, Մարմնոյ քո և Սրբան սպասաւոր և ճաշակող» որով (էջ 9) «Զերկինս դողացուցանէ անեղ՝ առմամբ Բանին». և այդ է իր գերագոյն պատիւը: Անոր համար (էջ 6) «Ամենազան» անուններ տրուած են քահանայից. «բաշխող, տէր, առաջնորդ, լուսաւորիչ, վարդապետ, հայր, դայեակ, դաստիարակ, սին, պարիսպ» են: Աստիճանին վեհութիւնը պարզելէն վերջ, կը ցուցնէ թէ ինչ առաքինութիւն կը պահանջուի Ս. Խորհրդի պաշտօնեաներէն: Էջ 64 «Գեւազանցութեամբ բարեաց ի դէպ է զարդարիլ քահանայից, եւ ոչ հասարակութեամբ»: Տարիքը՝ 25էն աւելի ըլլայ, «զի... չար է խակութեամբ թերի գտանիլ ի պաշտօնն»: Ապա թէ ոչ (65) «Եթէ ի տեսողացն խոտին՝ յառնել, ի նստել, ի կալ և ի գնալ, և այն ի համազգեացն, որչափ և ի հրեղինաց սպասաւորաց աստուածային խորհրդոյն: Եւ եթէ զմարմնական կերակուրն անկարգաբար ուտեն, բազում անգամ և ծիծաղելի համասեղանից, ըստ որո՞ւմ օրինակի զհոգեւորականն և զերկնայինն գիտիցեն ուտել զկերակուր»: (71) «Սրբեցիս նախ՝ եւ ապա ի սրբութեանն մատիցես»: (70) «Մի՛ ի պատճառս ազահութեան առնիցես (զխորհուրդն) զձրի փրկութիւնն աշխարհի»: «Մի՛ առնիցես փառասիրութեամբ»: (71) «Յամե-

նայն ժամանակի՝ մի դիտարկութիւն քեզ լիցի, կամացն Աստուծոյ հաճոյութիւնն»։ (44-5) «Դատարկակեաց մի լիցիս... բաժանեալ զօրն քեզ ի գործ, յաղօթս եւ յընթերցումն»։ (69) «Ուսումնասէր լինել»։ (50) «Մայր ամենայն չարեաց՝ պղերգութիւնն է»։ Հաւասարապէս գործնական և ոսկի տառերով գրողներ խրատներ են։ (58) «Տուրեւառութիւն վաճառի, շահի վասն՝... մի առնիր, ապա թէ առնիցես՝ տուր առաւել և առ սակաւ»։ (46) «Մի լինիր ընչաժողով, և մի որսար զմեղուս»։ այլ լեր դու իմաստուն մեղու Քրիստոսի»։ (52) «Եթէ կամիս մեծ լինել՝ խոնարհ լեր»։ «Զչափ անձին քո ծանիր յամենայն իրս»։ (60) «Յիւրաքանչիւր աւուր հանդէս առնիցես մտաց քոց... և ուղղիցես զսխալեալն բազում փութով», եւն։

Քահանայական վիճակին ըմբռնումն ահա այս էր մեր նախնեաց քով, և բողոքական համալսարանները յաճախելէն առաջ՝ մեր եկեղեցական դասակարգը շատ աւելի հայրենասէր և շատ աւելի գիտուն էր, քանի որ աւելի սուրբ էր և հարազատ։ Օտար համալսարանները հոգեպէս և ազգայնապէս աղիտաբեր են մեզ, այլասերման հզօր առիթ եւ աղանդներու ամուր հանգրուան։

ՊԱՏԱՐԱԳԻ կամ Ս. Հաղորդութեան վարդապետութիւնն ալ շատ որոշ է։ Քահանայագործութեամբ՝ հացն ու զինին կը հրաշագործուին, կը գոյափոխուին և կ'ըլլան ստուգապէս Մարմին և Արիւն։ Բողոքականաց կամ լութերամիտ շատ մը հայ թերթերու կարծիքներն ու թուիք, և նուաստացուցիչ բացատրութիւնները, թէ «յիշատակ» է եղեր, թէ «պատկեր» է, «օրինակ» է, «նմանութիւն» է, «այլաբանօրէն» ըսուած է, եւն եւն, հոս տեղի չունին։ Քահանան (7) ճաշակող է «Մարմնոյ և Արեան»։ (8) «ՅԱստուածդ կայ՝ ի միաւորին քում ի նմա, և զանճառդ մատակարարէ պարգևս օր ըստ օրէ»։ Աստուած ինչպէս կրնար միաւորուիլ քահանային հետ՝ եթէ ոչ ճաշակմամբ, եւ ինչո՞ւ պիտի միանար նա Աստուծոյ հետ,

եթէ իր ճաշակածն Աստուած չըլլար։ (8) «ԶՄարմինդ կազմէ հաց, և զԱրիւնդ նըւիրէ բաժակ»։ Եւ ճիշտ այս է խորհուրդը։ Քրիստոսի իսկական Մարմին և Արիւնը, իբր հասարակ հաց ու բաժակ, ընտանի ձեւով կը մատուցանէ ժողովրդեան, որ այնուհետեւ առանց վախի, այլ միայն հաւատալով՝ կը ճաշակէ։ Ապա թէ ոչ, եթէ նիւթապէս թանձրութեամբ Մարմին և Արիւն ներկայանար մեզի, նախ խորհուրդ պիտի չըլլար, և երկրորդ՝ մեր բընութիւնը պիտի խորշէր, պիտի չհանդուրժէր, պիտի չհամարձակէր մօտենալ Անոր։ Իր ըսածին այնքան վստահ է հեղինակը որ կը գրէ (9) «Զհեղէնսն սոսկացունէ ճաշակմամբն»։ Հրեշտակներն ինչո՞ւ պիտի սարսափէին թէ որ ճաշակածը սոսկ վորական բան մ'ըլլար։ Բայց դեռ աւելի կը պնդէ և ամէն կասկած կը փարատէ ներկայ ճշմարտութեան նկատմամբ գրեւով՝ «Զերկինս զողացուցանէ ահեղ առմամբ Բանին», և «Ընդ ինքեան զԲանդ բերէ բարձեալ»։ Ասկից աւելի յստակ չէր կրնար խօսիլ։ Քահանային առածն ու ճաշակածը այլեւս հացի և զինուոյ պատրուակեալ անուններով չի ծածկեր, այլ յայտնի կ'ըսէ Բանն է, Աստուծոյ իմաստութիւնը, Աստուծոյ Որդին է ճաշակեալը։ Սակայն այս ալ Ս. Երրորդութեան եւ Մարդեղութեան պէս «Մեծ» և «Խորին» խորհուրդ մ'է։ Որուն առջեւ՝ ինչպէս ամէն ստեղծեալ միտք եւ հանճար, մեր գաղփաղփուն հնարագիտութիւններն ալ պէտք են խոնարհիլ ամփոփուիլ սեղմուիլ իրենց անձուկ չափ ու սահմանին մէջ։ Հոս ալ Մի. Գոշ իբր քրիստոնեայ, իր իմաստութեան և գիտութեան յետին եզր ու կատարելութիւնը՝ կը գտնէ այդ վսեմ խօսքին մէջ։ Հաւատաւ։ (16) «Հաւատամ, այս է Մարմին իմ՝ հաց, և Արիւն իմ՝ բաժակ։ Զոյգ է կամելն՝ և եղեն։ Հրամայեաց՝ և հաստատեցան»։ Ինչ որ դարեր վերջ, Պոսուէ, գաղղիացի պերճաբան իմաստասէրը պիտի կրկնէր. թէ եւ

1. Ամենօրեայ պատարագը կ'ակնարկէ։

ոչ այնքան ազդեցիկ և շքեղ ոճով։ Պատարագը, Ս. Հաղորդութիւնը (9) «Անձախելի հուրն» է, նման անոր՝ զոր Մովսէս մորենայն մէջ կը տեսնէր։ (27) «Առիթ փրկութեան (է նա) և օժանդակ կենաց»։ Եթէ գերբնական բան մը չըլլար, ինչպէս կարող էր փրկութեան պատճառ և ներկայ կեանքին օժանդակ հանդիսանալ հոգւոյ և մարմնոյ բիւրաւոր վտանգներուն դէմ։ Ապա Ս. Խորհրդոյս յաճախելն ակնարկելով՝ կը գրէ (16) «Մեռեալ ուրեմն են անճաշակքն»։ քանի որ Քրիստոսի խօսքն է, թէ «Յիս բնակեսցէ և ես ի նմա»։ Ս. Ներսէս Շնորհալին ալ իր Ընդհանրականին մէջ կը պատուիրէ հաւատացելոց տարին գէր երեք անգամ մօտենան այդ փրկարար Խորհրդոյն։ Կը տազնապի սակայն հեղինակը, եւ ինքզինքը երկու սուրբ մէջ կը գտնէ. (16) «Մարդու հանդիպել ոչ կարեմ, միանգամայն հեռանալ՝ վտանգիմ. ոչ կարեմ ազատ ի կրից լինել բնականաց»։ Ասոր ալ դեղն ու դարմանը Ս. Հաղորդութեան մէջ կը գտնէ, ըսելով (17) «Եւ զի անփախչելի միանգամայն իցեմք արատի կազմածին... ոչ յերկինս ի վեր ելանել, և անտի իրացն և կարգին լինել տեսող»։ Կը նշանակէ. Եւ որովհետեւ չենք կրնար բոլորովին փախչիլ ազատիլ մեղքի սլաքներէն... պէտք չէ՞ որ երկինք ելլենք, և հոնկից ազատելու կերպը տեղեկանանք սորվինք։ Ինչո՞վ պիտի ելլենք երկինք. Հաղորդութեամբ։ Քանի որ Անով, ըստ հեղինակին (8) մեր հոգին կ'ըլլայ երկինք մը։

Քահանային, Պատարագին ու Ս. Հաղորդութեան վրայ՝ այս է, ոչ միայն այս հեղինակին, այլ ամբողջ Հայ եկեղեցւոյ համոզումն և Հաւատքը։

ՔԱՒԱՐԱՆԻ կամ Ննջեցելոց հոգւոյն նուիրուած տողերը՝ ամենագեղեցիկ մասը կը կազմեն։ Բարեպաշտ են միանգամայն և սրտագրաւ, զգայուն և յուզիչ։ Ներդաշնակ, գողտը ու դիւրին՝ ամենանուրբ ճաշակով յարմարած լեզու։ Մինչ մեր սիրտը կը մորմոքեցնէ անդարձ սիրելեաց սգալից յիշատակաւ, աստուածային յու-

սոյ զուարթ նշոյլ մը կը սփռի մեր հոգին։ Քաղցր է լսել այդ փոքր դրուագն ամբողջութեամբ։

Էջ 27-28. «Ընդ ննջեցելոյս ի մահ, յանուն քո սուրբ ննջեցելոցն՝ լիցիս յաւութիւն ձայնիւ։ Յաղագս որոյ զամենայն կրեցեր, և զմահ, անմահդ։ Զբոբեցումն ջահից եւ լապտերաց յանուն քո վասն սոցա, բնկալ, լոյսդ Հօր, Յիսուս. և քրբուրումն խնկոց ի յիշատակս նոցա, հուրդ կնդրի կենաց։ Ի պայծառանալ սրբութեան քո տաճարին վասն նոցա, փայլեսցես զհոգիս նոցա, ամբաւը ճառագայթ։ Զյիշատակս սրբոց զոր տօնեմք քեզ ի հաճոյս՝ արասցես բարեխօս լինել նոցա։ Եւ ամենակատարն խումբ տօնից տէրու նականաց՝ առիթ սրբութեան նոցա լիցին։ Ընդ վերանալ ձեռացս՝ թեթեւացին ծանրութիւնք նոցա։ Ընդ բեկանել անմահ Հացին՝ կերակրեսցին կարօտքն ոգիք։ Ընդ բաժակին՝ արբեցն զանմահդ Արիւն, եւ ընդ մեր ճաշակեսցեն զկեանսդ մշտաբուր։ Ի քոյդ դարձցիս զոր արարեր գութ, և մի՛ ընդ իմ՝ ունայն առնիր զքո շնորհ»։

Օ՛ն ուրեմն, թօթափենք մտքի այդ դժխեմ բռնուածութիւնն ու կաշկանդում. փշրենք ստրկութեան այդ դժնդակ լուծը՝ որ բողոքականութեան հրապուրիչ նըպաստներով ու շողշողուն խոստումներով կը զօրանայ ու կը ճնշէ՝ մինչեւ ջախջախէ մեր պարանոցը։ Անոնք ո՛չ Պատարագ ունին և ոչ խորհուրդ, ո՛չ խաչ կը ճանչնան, ո՛չ Աստուածածին, ո՛չ սուրբ, ո՛չ տօն, ոչ ջահ մը լուսաբորբոք և ոչ խունկ՝ որուն հետ աղօթքը սլանայ բոցաշունչ, կամ մոմ մը նշուլագեղ՝ որուն հետ յոյսը պլպլայ յարութեան և անմահութեան. այլ և ոչ իսկ Քրիստոս իրենց համար ճշմարիտ Որդի է Աստուծոյ։ Եւ մեր Ազգը կուրօքէն դեռ կը փարի այդ աղանդին, իր Հարց ինկելի աւանդութիւնն առաթուր կոխելով։ Պառնանք մեր Հայրերուն. օտարն զմեզ կը մոլորցնէ, կը հեռացնէ զմեզ մեր փառապանծ ազգէն, մեր չքնաղ լեզուէն և Աւետարանի պայծառ կրօնքէն։ Բայց աւելի կարեւոր է

քաւարանի վարդապետութիւնը, զոր իր խօսքերէն քաղելով՝ պիտի ցուցնեմ: Քաւարանային համար կը գրէ, թէ՛ (7) «Միշտ քաւող է ՄԵՌԵԼՈՅ»: և (9) «Զհամօրէն ննջեցեալսն քաւէ աղբսիւ»: Հոս ոչ Արքայութիւնը վայելող, ոչ դժոխքը տանջուող և ոչ ալ Լիմբոսի կամ անկնոնք ննջեցեալ արդարոց վրայ է խօսքը: Արքայութեան մէջ քաւութեան հարկ չկայ, և այդ դիտմամբ աղօթելն՝ անտեղի է: Դժոխքին մէջ եւս քաւութիւն չկայ: Արքայութիւն և դժոխք՝ վերջնական և անյեղաշրջելի վիճակ են հոգւոյն: Փրկչին վճիռը կը հաստատէ զայս, (Մտթ. ԻԵ, 46) Եւ երթիցեն նոքա ի տաւառսն յաշիւ տեւակաւս: Լիմբոսի հոգիներն ալ թէպէտ արդար՝ սակայն դատապարտուած են ըսկըզբական մեղքէն սրբուած չըլլալուն պատճառաւ, ըստ Աւետարանի անդարձ պատգամին (Մրկ. ԺԶ, 16) «Որ հաւատայ և մկրտիցի՝ կեցցէ, և որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի»: և (Յովհ. Գ, 5) «Եթէ ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ և ի Հոգւոյ՝ ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ»: Մեր աղօթքն ասոնց համար ալ աւելորդ է: Ուստի, ըստ Մխ. Գորշի եւ մեր Ս. Հարց վարդապետութեան, կայ յատուկ վիճակ մը կամ (տեղ մը) ուր ննջեցեալները կրնան քաւութիւն գտնել: Սակայն քաւութեան տեղւոյն անունը կաւրեւորութիւն չունի. սկզբունքը, վարդապետութիւնն է կարեւորը: Հայերենի մէջ ՔԱՒԱՐԱՆ կոչելը յարմարագոյն կը թուի. քանի որ միշտ քաւել բայը կը գործածուի: Քաւարան բառն արդէն գործածուած է նախնեաց ըով: Դոնբացէքի կարգին մէջ ունինք «Մեղաւորաց քաւարան»: Արդ, եթէ Եկեղեցին ողջերն իրենց մեղքէն մաքրել սրբելուն համար այսպէս կը կոչուի, շատ վայելուչ կերպով պէտք է քաւարան կոչել նաեւ այն տեղն ու վիճակը՝ ուր Եկեղեցւոյ հանգուցեալ անդամք՝ իրենց յանցանքներու ժամանակաւոր պատժէն կը սրբուին, Աստուծոյ երանաւէտ տեսութեան արժանի գտնուելու համար: Վերջապէս,

ինչպէս դաս առնելու տեղը՝ դասարան, և դատ ընելու տեղը՝ դատարան կը կոչենք, տրամաբանական է կարծեմ, քաւութիւն գտնելու տեղն ալ՝ քաւարան անուանենք և ոչ ուրիշ բան: Այսու հանդերձ, սկզբունքն է կարեւորը, անունը բան մը չէ: (25) «Խորք բացցին անդնդոց, և ելցեն ամբարեալքն ի նմա աւարք մեւրոցն»: Հոս ալ միեւնոյն «քաւութեան բանտին» վրայ է խօսքը, ուր մեր եղբայրներն անոր աւար գացեր են, այս կեանքի սխալմանց հետեւանքով: Կը մաղթէ որ իր հաճոյական աղօթքով՝ ելլեն ազատին այն տեղէն: Դեռ աւելի որոշ են հետեւեալ բացատրութիւնները. (27) «Գեհեան մի՛ ընկալցի զոր, որոց զանմահդ մատուցաց Խորհուրդ»: Ուրեմն Հայ եկեղեցւոյ համոզումն է թէ պատարագը գեհեանէն կ'ազատէ, չի թողուր որ հոգին մէջը փակուի: Նոյնպէս, էջ 35, բացայայտ կերպով կը գրէ. «Գոհանամ, որ... զենմամբ քո քաւեցիք զննջեցեալսն որ աշտմ յիշատակեցան»: Եւ առանց որ և իցէ կասկածի տեղ թողու՝ կը յարէ, (36) «Մահ քո աւարեաց զգոթիս հանելով զգերեալսն, և այժմ ի ձեռս իմ զնոյն կատարես խորհուրդ»: Հեղինակին խօսքն ինքնին շատ յայտնի է և մեկնութեան անկարօտ: Ինչպէս որ Քրիստոս իր մահուամբ արդար հոգիները հանեց իրենց բանտէն, նոյն կարողութիւնը կը վերադրուի քահանային, որ նոյն փրկարար պաշտօնը կը կատարէ Պատարագին: Սակայն Քրիստոս ո՛չ եթէ դժխքը՝ յաւիտեանապէս դատապարտելոց վայրն իջաւ, այլ Լիմբոս, ուր արդարներն իր գալստեան կը սպասէին. իսկ քահանան՝ ոչ դժոխքի և ոչ Լիմբոսի հոգիները կ'ազատէ, այլ զանոնք՝ որ Քրիստոսի կնիքը կրելով՝ իր արդար պատուհասով կը տանջուին և իր արդեամբ փրկութեան կը սպասեն: Լիմբոսի հոգիներն՝ իր կնիքը չունին, որով բոսի հոգիներն ալ վայելելու կամ ալ իր արդիւնքներն ալ վայելելու կամ ալ նոնց մասնակից ըլլալու իրաւունք չունին: Հուսկ կը կնքէ իր խօսքը, և վերջնական աղբսալիք ձայնով մը կը հայցէ, (25)

«Միշտ քաւեցես... զհանգուցեալսն յանուն քո, ասելով այս է Մարմին իմ որ բաշխի ի թողութիւն բազմաց»: Որդւոյն է որ ըսել կու տայ այս խօսքը՝ իր Հօր տեսակ մը իրաւունք և արդարութիւն պահանջելով Հօրէն «այս իմ մարմինս է որ շատերուն համար կը բաշխուի»:

Մխթար Գորշ ո՛չ թէ առաջինն է այս վարդապետութիւնը հնարող Հայաստանեայց եկեղեցւոյն մէջ, այլ ամենուն դաւանածն է զոր ինքն ալ կը կրկնէ: Իրեն ժամանակակից և իրմէ ոչ հեռու Ս. Ներսէս Շնորհալին ալ ճիշտ նոյն լեզուն կը գործածէ խնդրոյս նկատմամբ. Ահա է, կ'ըսէ, քահանային կատարած Խորհուրդը, որ բեմին վրայ՝ սուրբ սեղանին առջեւ բազկատարած կը կենար «Հօր շիջանի, խաւար մերժի. տրտմեալ հոգիքն ուրախանան, զի թողութիւն մեղաց լինի»: Ո՞ր հուրն է այդ որ կը մարի, ինչ խաւար է որ կը փարատի. դժոխքին. ո՛չ երբեք. «Զի որդն նոցա ոչ մեռանի և հուրն նոցա ոչ շիջանի»: Ո՞վ են այդ տրտում հոգիները՝ որոնց մեղքերը քահանային Պատարագաւ կը թողուին եւ իրենք կ'ուրախանան իրենց ազատութեան վրայ: Անոնք միայն են՝ որ սիրով կը տանջուին մինչեւ մաքրուին, որոնք Քաւարանի մէջ փրկութեան կը սպասեն:

Այսպիսի պատկառելի և արդարեւ հոյակապ Հայրեր ունենալէն վերջ, չեմ գիտեր ինչպէս դեռ մեր Ազգը Լութերի և իր աշակերտաց զգուշի կարծիքները կը հանդուրժէ ընդունիլ:

ԽՈՍՏՈՎԱՆԱՅԻ ԿԱՄ ԱՎԱԶԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴՈՒՄ՝ ԵՐԻՍՏՈՆԵՒԹԵԱՆ ՄԷՋ զԵԹԷ ՄԿՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԱՍԱՐ ԿԱՐԵՆՈՐ Է: Առանց ատոր՝ Երիստոնէութիւնը, գէթ չափահասներուն համար, ծանր լուծ մը պիտի լինէր և դատապարտութեան անվրէպ դատակնիք: Որովհետեւ ՄԿՐՈՒԹԵԱՆ ՇԵՆՈՐՀՔԸ՝ մեր ազատութիւնը չի բառնար, չի վերցնիր: Այս Խորհուրդը ոմանք ի Ս. Հարց կոչած են «Փրկութեան երկրորդ լատափայտ»՝ յետ ՄԿՐՈՒԹԵԱՆ: Եւ արդարեւ, սրբաբար Աւագանէն վերջ,

մարդկային տկարութիւնը՝ իր ազատութեամբ՝ դարձեալ կը գլորի կ'իյնայ անձնական յանցանքի մէջ: Ասկից ինչպէս պէտք է ազատի: Զայս եւս լաւ կը սորվեցնէ մեզ Մ. Գորշ, թէ խոստովանանքի ձեռքով, (էջ 42-3) «Թէ յաղթիս... յայտնեալ խոստովանութեամբ, և այնպէս ազատիս»: Նոյնպէս (52-53) «Զոր ինչ սխալիս՝ բժշկեալ խոստովանութեամբ. զիւրաքանչիւրն յայտնեալ ճշմարտութեամբ և մի՛ թագուցանիր»: Բարոյական սխալի վրայ է հարկաւ խօսքը, այսինքն մեղքի, որով կը վիրաւորուին հոգւոյն թեւերն և այլեւս չի կրնար իր խոյանքներն առնել դէպ ի երկինք առ Աստուած: Բայց ինչ ձեռով պէտք է յայտնել՝ այս մասին քիչ մը վերջ պիտի տեսնենք: Դարձեալ (54-55) «Մի՛ միայն զցանկութեան դիպուածան խոստովանիցիս... այլ խոստովանեալ, թէ բանիւք յանցեալ. և թէ խորհրդօք: Զկամայ և զակամայ: Զտգիտութեան և զանգիտութեան: Զցասման» եւն.:

Այս Խորհուրդն ալ բողոքականներու ազդեցութեամբ և շատ մը եկեղեցականաց տգիտութեամբ, և աններելի անհոգութեամբ չարաչար անտեսուած է: Հետեւաբար հարկ էր որ արդի գրիչները զրական կերպով շեշտած ըլլային կարեւորութիւնը յաճախակի մերձենալու այդ Ս. Խորհրդին, որուն մատակարարութեան կերպն ալ անվաւեր է, Եկեղեցւոյ և մեր Ս. Հարց աւանդութեան հակառակ և դատապարտելի: Հաւաքական խոստովանանքի ձեւ մը գտեր են, ուր ծնրադիր պատանեաց խումբի վրայ՝ քահանան նախ ամէն տեսակ մեղաց ցանկ մը կը կարդայ՝ որուն յետոյ կը յաւելու արձակման բանաձեւը, և ա՛ռ քեզի խոստովանանք...: Սակայն մեր հեղինակին ուզած խոստովանանքն այսպէս չէ, այլ (54) ՀԱՐԱՆՈՐ Է ՄԱՍՆԱՌՈՐԱՐ (մաքրամաւնաբար) ՊԱՏՄԵԼ ՀՕՐ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԵԱՆ: Լատին կամ ուրիշ ազգաց վարդապետներէն ո՛չ մէկը այսքան որոշ խօսած է խնդրոյս նկատմամբ: Եւ մենք մեր ձեռքն այսպիսի գոհարներ ունենալով հանդերձ, դեռ պիտի

երթանք ճշմարտութիւնը զսասլիք աղանդաւորներէն մուրալու:

Ոչ նուազ ուշադրութեան արժանի է ՀԱՒԱՏՔԸ զոր իբր Հին և Նոր Կտակարանի հարազատ աշակերտ՝ բարձրաբարբառ կը հռչակէ: Իր հաւատքը մտքէն ու սրտէն կը բխի. խորին գիտութեան և կատարեալ առաքինութեան արդիւնք է այն: Կրօնքն իրեն համար հայրենասիրութիւն կամ ազգային եկեղեցի մը ցուցադրելու միջոց չէ: Առաքելական հոգեով ներշնչուած հաւատք մ'է այն, և Ս. Պօղոսի (Եբր. ԺԱ, 1-40) յարասութիւն: Այն ամէն բանի՝ որուն մեր միտքն ու կարողութիւնը չեն հասնիր, և զոր Ս. Գիրքն ու Եկեղեցին մեզ հաւատալիք կը ներկայացնեն՝ գլուխ կը ծռէ հեղինակը, և քրիստոնէական սերտ համոզմամբ կը դաւանի. (30) «Հաւատամ, որոց և ոչ ես գորեմ» կարողիդ եւեթ առնել կամաց»: Ոչ որովհետեւ «Հայաստանեայց» կամ «Ազգային եկեղեցին» ըսած է, անոր համար համբուրելի և պաշտելի են իրեն այդ ճշմարտութիւնը, այլ անոր համար միայն՝ որ Աւետարան, Աւանդութիւն Ընդհանրական և Առաքելական Եկեղեցիէն այնպէս ճանչցուած են: Իր գրածին նպատակը՝ ինքնիրեն ազգասիրի գոյն ու հոգակ մը տալ չէ, ինչպէս ոմանք արդիներէն, այլ կրօնքի ջանք վառ պահել սրտերուն մէջ: Որով դեռ աւելի ազդեցիկ խօսքով կը գոչէ (31) «Հաւատացի և հաւատամ ամենազան առնել զինչ և կամեսցիս»: Եւ իբր վարձատրութիւն իւր այդ հաւատարմութեան, կը հայցէ՝ (31) «Այսոքուք և զիմա ընկալցիս աղերս մաղթանաց»: Այս էր մեր Հարց հոգին, և այնպէս պէտք է ըլլայ ամէն հարազատ Հայու հաւատքը և ոչ տարբեր:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՍ Լաւ գուշակած ըլլալու է մինչեւ հիմակ յօդուածիս ուշադիր ընթերցողը: Զանացի Միտքար Գոշի գրութենէն դուրս ցոլացնել մեր կրօնքի գլխաւոր կէտերը, Հաղորդութիւնը, Քա-

հանայութիւնը, Խոստովանութիւնը, Քաւարան և Հաւատք: Նպատակս է ցուցնել Հայութեան՝ թէ այս է մեր կրօնքը, ուստի պէտք է հեռանալ նորաձայն վարդապետութիւններէ:

Բայց հայրենասիրութեան հետ՝ անկեղծութեամբ ևս հաւասարաթաթ ընթանալու համար պարզապէս պիտի ըսեմ որ հոս ըրած ակնարկներս՝ վերջերս լոյս տեսած կրօնագիտական նոր գրքեր մը կը շօշափեն:

Պահելով հանդերձ հեղինակներու անձին եւ աստիճանին հանդէպ յարգանքս՝ արդարութեան և ազգասիրութեան պարտք մը կը թելադրէ ինձ յայտարարել թէ այդ գրութեանը գուրկ են քրիստոնէութիւնը սորվեցնելու յատկութիւններէն: Աստուածային պատգամներու, Հայ եկեղեցւոյ նուիրական աւանդութեանց և Ս. Հարց վարդապետութեան կողմանէ շատ կը կադան. շատ կէտերու մէջ յայտնապէս անհամաձայն են անոնց: Զուրկ քրիստոնէական շնորհէն և օծութենէն՝ իրենց ընդհանուր ձեւին, բացատրութեանց եւ ձգտումներուն մէջ վարակուած են բոլոր քականութեան աւերիչ հոգեով, հեռացած նախկին քրիստոնէականներու ոճէն եւ վարդապետութիւններէն:

Հետեւաբար խիղճն ու սէրը ցնդին չեն ներեր անոնց մուտքը հայ դպրոցներուն մէջ. Հայ աւանդութեանց պաշտպան անձերուն վրայ կը ծանրանայ սրբազան պարտք մը զանոնք մերժելու: Զայս բողոքելով կը պահանջէ մեր Ս. Հարց հոգին, Լուսաւորչէն մինչեւ Սահակ և Մեսրոպ. Նարեկացի և Շնորհալիներէն մինչեւ Մեծն Միտքար և Ալիշան: Կը պահանջէ զայս մեր հին ու նոր նահատակներու սուրբ անունը, Կարմիր Վարդանէն մինչեւ վերջին մարտիրոսին ամբիժ արիւնը յաղթող: Պատրաստ ենք և մեզի պատիւ և պարտք պիտի համարինք նման գրութեանց հեղինակներուն կողմէն եղած ամէն դիտողութեան պատասխանել մեր այս տողերուն նկատմամբ:

Հ. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Ս. ՍԻՆՈՒԻԱՅԻ ԿԱՄ ԼԱՒ ԵՒՍ ԵԹԵՐԻԱՅԻ

ՈՒԽՏԱԳՆԱՑՈՒԹԻՒՆ Ի Ս. ՏԵՂԻՍ

(ՄԱՍՆ Ա.)

Ա. — ... Կը ցուցուէին Ս. Գրոց համեմատ: Յետոյ գնացինք հասանք տեղ մը, ուր սակայն այն վեց լեռները, որոնց ընդմէջէն կ'երթայինք, կը բացուէին և կը ձեւացնէին անսահման, մեծ տափարակ, և շատ գեղեցիկ հովիտ մը, և հովիտէն անդին կ'երեւէր Աստուծոյ սուրբ լեռը՝ Սինա: Իսկ այս վայրը ուր լեռները կ'անջատուէին՝ միացած է այն տեղւոյն հետ՝ ուր ցանկութեան յիշատակները կան:

Ուրեմն երբ այն տեղը կը հասնի մարդ, ինչպէս որ մեզի յիշեցուցին մեր առաջնորդ սուրբերը որ մեզի հետ էին, ըսին թէ՝ «Սովորութիւն է որ աղօթք մ'ընեն այստեղ՝ անոնք որ հոս կու գան, երբոր առաջին անգամ Աստուծոյ լեռը կը սկսի տեսնուիլ»: Ինչպէս որ մենք ալ ըրինք: Եւ այդ տեղէն մինչեւ Աստուծոյ լեռը թերեւս չորս մղոն ըլլայ՝ այն հովտին ճամբով՝ զոր մեծ կոչեցին:

Բ. — Այդ հովիտը սակայն շատ մեծ է, որ կը գտնուի Աստուծոյ լեռան կողին տակը, որ ունի թերեւս, որքան որ մենք կըրցանք տեսնելով չափել կամ ինչպէս իրենք կ'ըսէին՝ մօտաւորապէս (թերեւս) տասնվեց հազար քայլ երկայնք, իսկ լայնքը՝ կ'ըսէին թէ ըլլայ չորս հազար:

Այդ հարկ էր որ մենք այդ հովիտը կտրէինք որպէս զի կարենայինք լեռան մէջ մտնել: Ասիկա սակայն ընդարձակ հովիտ մ'է, և տափարակ, որուն մէջ իսրայէլի որդիքը բնակեցան այն օրերը՝ երբ Ս. Մովսէս Աստուծոյ լեռն ելաւ և

հոն կեցաւ քառասուն օր և քառասուն զիշեր: Այս այն հովիտն է որուն մէջ շինուեցաւ հորթը, և մինչեւ այսօր (անոր) տեղը կը ցուցնեն. որովհետեւ մեծ քար մը տնկուած է հոն: Այս այն հովիտն է՝ որուն ծայրը կը գտնուի այն տեղը՝ ուր Ս. Մովսէս երբ իր աներոջ ոչխարները կ'աւրածէր, Աստուած երկու անգամ խօսեցաւ իրեն՝ հրավառ մորենիէն: Եւ որովհետեւ մեր ճամբան այնպէս էր որ նախ ելլէինք Աստուծոյ լեռը՝ որ անկից կը տեսնուի, որովհետեւ մեր եկած կողմէն էր լաւագոյն ելքը, և անկից կրկին հովտին այն ծայրն իջնէինք, այսինքն ուր որ մորենին կար, որովհետեւ Աստուծոյ լեռան դիւրագոյն էջն անկից էր. ուստի հաճոյ եղաւ մեզի որ՝ յետ տեսնելու մեր փափագածները, Աստուծոյ լեռնէն իջնելով՝ երթայինք հոն ուր մորենին էր, և անկից՝ հովտին լայնքին մէջտեղէն մեր ճամբան վերադառնայինք Աստուծոյ մարդերուն հետ, որոնք մեզի կը ցուցնէին մի առ մի այն տեղերը որ գրուած են, այն հովտին մէջ, ինչպէս որ եղած է:

Ուստի երբոր մենք մեկնեցանք այն տեղէն՝ ուր աղօթած էինք Փառանէն վերադարձին, ճամբան այնպէս եղաւ որ հովտին բերնին մէջտեղէն անցնէինք և մօտենայինք Աստուծոյ լեռան:

Այդ լեռը չորս կողմէն մէկ կը տեսնուի, իսկ երբ մէջը մտնես՝ շատ են, բայց ամբողջ լեռը՝ Աստուծոյ կը կոչուի. և յատկապէս անիկա՝ որուն զագաթը կը